

İbn Sînâ'da Bilimsel Yöntem: Konu, İlke ve Mesele*

Ömer ODABAŞ**

Öz

Bu makalede İbn Sînâ'nın (ö. 428/1037) *Burhân Kitabı* merkeze alınarak, bilimlerin üç sacayağını oluşturan konu, ilke ve mesele kavramları incelenecektir. Genel olarak bir bilimin araştırma sahasını ve bu araştırması sırasında dayanması gereken esasları ifade eden bu üç kavram, düşünce tarihinde ilk kez Aristoteles (ö. m.ö. 322) tarafından sistematik bir şekilde vazedilmiştir. Böylece felsefî bilimler birbirinden ayrılmış ve her bilimin var olanların bir kısmını incelemesi mümkün olmuştur. İslâm düşüncesinde de benimsenen bu ayırım sadece felsefî disiplinlerin değil, şerî ilimlerin de kayıtsız kalamadığı bir bütünlük arz etmiştir. Nitekim özellikle de müteahhir dönemde bu üçüyle temellendirilmemiş bilgiler topluluğu, ilim veya bilim sayılmamıştır. O halde başta Meşşâî felsefe ve akabinde diğer disiplinler tarafından bu üç kavramın, adeta bilimsel bir faaliyetin ölçüsü olarak kabul edildiği söylenebilir.

Anahtar Kelimeler: İbn Sînâ, Konu, İlke, Mesele, Vazedilmiş Asıl, Musâdere, Zâtî Arazlar.

Scientific Method in Avicenna: Subject, Principle And Problem

Abstract

In this article, three concepts that constitute the pillars of sciences, namely the subject, principle and problem, will be examined relying on Avicenna's (d. 428/1037) book of *Burhân*. These three concepts, which generally determine the scope of scientific research and the principles on which it should be based, were introduced systematically for the first time by Aristotle (d. 322 BC) in the history of thought. Through these concepts, philosophical sciences could be distinguished from one another and it became possible for each science to examine specific parts of existence. This distinction, which was also adopted by the scholars of Islamic thought, has presented such an integrity that neither philosophical disciplines nor religious sciences could remain indifferent. As a matter of fact, especially in the later period of theologians, the information was considered as science only if it was based on these three concepts. Therefore, it can be asserted that these three concepts were considered as the measure of scientific activity, first by peripatetic philosophy and later by other disciplines.

Keywords: Avicenna, Subject, Principle, Problem, Posited Principles, Postulate, Essential Accident.

---

* Bu makale "İbn Sînâ'da Konu, İlke ve Mesele" adlı yüksek lisans tezinden yararlanılarak hazırlanmıştır. Bu meyanda üzerimde büyük emeği olan Prof. Dr. Ömer Mahir ALPER hocama müteşekkirim.

** Doktora Öğrencisi, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, Felsefe ve Din Bilimleri, omerodabas@yahoo.com, ORCID: 0000-0002-4457-8643

Citation/©: . Odabaş, Ö. (2020). İbn Sînâ'da Bilimsel Yöntem: Konu, İlke ve Mesele. *Theosophia*, 1, 15-33.

Makale Türü: Araştırma Makalesi –Research Article

Geliş Tarihi/Received: 10.11.2020 – Kabul Tarihi/Accepted: 17.12.2020

Giriş: Konu, İlke ve Meseleye Dair Genel Bir Çerçeve

Klasik felsefenin tüm konularını kapsayacak şekilde ilk sistematik külliyatı vazeden isim şüphesiz Aristoteles'tir. Bu anlamda Aristoteles, botanikten zoolojiye, aritmetikten geometriye ve metafizikten mantığa kadar birçok bilim dalını kapsayan külliyatı ile klasik felsefe ve bilim tarihinin merkezindeki isimdir. O, bu külliyatta vazettiği bilimleri, üç önemli kavramla birbirine bağlamıştır: Konu, ilke ve mesele. İlk kez Aristoteles tarafından nedenselliğe dayalı bütüncül bir sistem içerisinde kullanılan bu kavramlar, Meşşâî filozoflar nezdinde bir bilimi o bilim yapan üç sacayağı olarak kabul edilir. Nitekim metafizik, altında yer alan tikel bilimlere konu, ilke ve meselelerini vererek onlara adeta bilimsel bir kimlik kazandırır ve yapacakları araştırmanın esaslarını ve sınırlarını belirler. Böylece konusu ve genel olarak ilkeleri apaçık olan ve dolayısıyla bir başka bilim tarafından temellendirilemeyen metafizik, kendi meselelerini temellendirir ve bunun bir sonucu olarak altındaki tikel bilimlere konularını dağıtarak, var olanlar potasını bu bilimler arasında eritir. Metafiziğin var olması cihetinden araştırdığı ve tikel bilimlere konu ve ilke olarak verdiği şeyleri ise, söz konusu tikel bilimler müsellemler olarak tartışmaksızın alıp, bu konuların zâtî arazlarını inceler, fakat bu inceleme sırasında da yine metafizikten aldığı ilkelere dayanır. Böylelikle tüm bilimlerde belirli konu, ilke ve meseleler dâhilinde o bilimin konusunun zâtî arazları araştırılır. Söz gelimi metafizik, doğa biliminin konusunu "hareketli ve durağan olması bakımından cisim" olarak belirler. Daha sonra ona mesela "Cisim, madde ve sûretten oluşur" ilkesini de verir. Doğa bilimi ise konusunu ve ilkelerini müsellemler olarak alır ve konusu olan hareketli ve durağan olması bakımından cismin zâtî arazlarını araştırır ki, bunlar onun meseleleridir. Bunun neticesinde mesela cismin, bölünemeyen en küçük parçalardan oluşmasının imkânsız olduğuna dair burhânlar getirir.

İşte bu tabloda göze çarpan en önemli şey, sistemin bir bütünlük ve iç tutarlılık üzerine kurulu olduğudur. Nitekim eşyayı bir bütün olarak inceleyen klasik felsefeyi modern dönemdeki felsefelerden ayıran en önemli hususlardan biri budur. Zira söz gelimi metafizik kendi meselesi olarak mutlak zıtlığın ne olduğunu kanıtlayıp bunu bir ilke olarak doğa bilimine vermezse, doğa bilimcisi mesela siyah ile beyazın zıtlığını tartışamaz. Bu anlamda tüm bilimler metafiziğe muhtaçtır ve onun temellendirmeleri olmaksızın parçaları tamamlanmamış olan bir yapboz gibidir. Nitekim metafiziğin tümel bilim olmasının en önemli gerekçesi de budur. Tam da burada önemli bir noktaya temas edilmelidir. Klasik felsefeyi belirleyen ana çizgiye göre duyulurlar (mahsûsât) dünyasını aşan metafiziğe dair konuşmak, bir doğa bilimcisinin icra ettiği faaliyetten daha az bilimsel değildir. Hatta tüm tikel bilimlerin temelini oluşturması ve duyulardan bağımsız olması dolayısıyla, onlardan daha bilimsel ve daha aklıdır. İbn Sînâ'da önemli bir hayvanî yeti olan vehim yetisinin (el-kuvvetü'l-vehmiyye) sınırlarını aşamayıp tüm varlıkların duyulur olanlardan ibaret olduğunu iddia eden düşünürler nezdinde bu durumun kabul edilebilir olması mümkün değilse de, klasik filozofların çoğu felsefelerini bu şekilde icra etmişlerdir. Dolayısıyla bilim denince, fizik olsun metafizik olsun tüm felsefî bilimleri anlamışlardır. Bu girişten sonra söz konusu bilimselliğin üzerinde temellendirildiği konu, ilke ve mesele kavramları ele alınabilir. İlkeler aynı zamanda bir şeyi bilebilme imkânının tesis edildiği en temel unsurlar oldukları için, öncelikle onlardan başlamak uygun olacaktır.

İlkeler: Mâhiyeti, Konumu ve Farklı Cihetlerden Sınıfları

Aristoteles'in "arkhe" dediği ve tercüme faaliyetleri sırasında "mebde" (çoğulu mebâdî) şeklinde çevrilmiş olan kavram, Türkçede "ilke" ve Lâtince "principle" şeklinde kullanılırken, modern Batı dillerinde Latince kökten gelen kelimeler tercih edilmektedir. Ayrıca metinlerde yer yer "evvel" veya "evâil" olarak da ifade edilmektedir. İlke kavramı yerine göre ontolojik, epistemolojik, etik vb. bağlamlarda farklı farklı anlamlarda kullanılabilen olup, burada daha ziyade epistemolojik anlamda ele alınacaktır. Buna göre bir bilimde ilke, o bilimi yönlendirici işleve sahip olmanın yanı sıra söz konusu bilimdeki araştırmanın kendisine bağlı olduğu ve fenomenleri açıklama hususunda vazgeçilmez bir temel olan genel önerme, yasa ya da kurallara denmektedir. İşte bu çerçevede içerisinde, kendisi başka ilkelerin bir sonucu olmayan ilkeye "ilk ilke" adı verilir. Buna göre ilk ilkeler, bir sistemin temelinde bulunan ve sistemin varlığının kendisine bağlı olduğu apaçık (bedihî) yasaları ve her tür bilginin temelinde bulunan evrensel doğruları tanımlar. Söz gelimi "Bir şey ya vardır ya yoktur" önermesi bu gibi bir ilk ilkedir. Öte yandan ilkeler her zaman apaçık değildir. Bu durumda da araştırmaya yön vermek ve düzen kazandırmak için kullanılırlar. Nitekim bunun niteliği ileride ele alınacaktır.¹

İlkeler bir cihetten ilk olanlar (evvelî) ve olmayanlar şeklinde iki sınıfa ayrılabilir. İlk ilkeler de yine iki cihetten araştırılabilir: Bir şeyleri bilebilmenin imkânı cihetinden ve bilimler arasındaki ilke alışverişine konu olmaları cihetinden. Bunlardan ilki daha esaslî bir problem olduğu için öncelikle oradan başlamak uygun olacaktır. Buna göre Meşşâî filozoflar sofistlere karşı bir şeyleri bilebilmenin mümkün olduğunu iddia etmiş, bunu da tüm bilinenlerin sonsuza dek geriye doğru giderek bir önceki bilinene bağlanmadığı, aksine bu zincirin ilk ilkelerde yani evvelî öncüllerde son bulunduğu teziyle temellendirmişlerdir. İlk kavramlardan oluşan ilk ilkeler ise apaçık olduğundan, bir başka öncülle kanıtlanabilir nitelikte değildirler. İşte bilme sürecinin temelini oluşturan bu ilk kavramlar, "mevcut", "bir" ve "şey" gibi tasavvur edilmede eşyanın en önceliklisi olan kavramlardır. Bunların yanı sıra "çok", "vâcip", "mümkün", "mümteni", "muhâl" ve "zorunlu" kavramları da apaçıktır. Tüm bunlar tarif edilmek istenseler, bu gerçekte bilinmeyen bir şeyi tarif değil, bir isim veya alâmet vasıtasıyla uyarı (tenbîh) ve hatırlatmadan (ihtâr) ibaret bir tarif olur. Bu ilk kavramlardan oluşan ilk ilkelerin ilki ise, son tahlilde her şeyin kendisine vardığı ve bu nedenle kendisiyle açıklanan her şeye bilkuvve veya bilfiil yüklem olan "Olumlama ve olumsuzlama arasında vasita yoktur" önermesidir. Bunun anlamı şudur: "İnsan canlıdır ve insan canlı değildir" denemez.² Yine "Bütün parçadan büyüktür" veya "Bir şeye eşit olan şeyler birbirine eşittir" gibi ilkeler de ilk ilkelerdendir ve herhangi bir orta terim veya öğretim olmaksızın elde edilirler. İşte tüm bu kavram ve önermeler, tüm nazarî bilgilerin temelini oluşturan ve fakat kendileri nazarî olmayan ve dolayısıyla kendilerine burhân getirilemeyen en temel bilgilerdir.³ Böylece oldukça kısa bir şekilde bir şeylerin bilinebilirliğine dair ilk ilkelerin rolünün ne olduğu ortaya koyulmuştur. Şimdi gerek ilk gerekse de ilk olmayan ilkelerin bilim

¹ İlhan Kutluer, "Mebde", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2003), 28/210-211; Ahmet Cevizci, *Felsefe Sözlüğü* (İstanbul: Paradigma Yayınları, 2002), 458, 459, 546, 547.

² İbn Sînâ, *Kitâbü's-Şifâ: el-Burhân*, trc. Ömer Türker (İstanbul: Litera Yayıncılık, 2015), 26, 177, 264; a. mlf., *Kitâbü's-Şifâ: el-İlâhiyyât*, trc. Ömer Türker (İstanbul: Litera Yayıncılık, 2017), 28, 32, 33, 46, 47, 93.

³ İbn Sînâ, *Kitâbü's-Şifâ: el-Burhân*, 196, 197, 264.

arasındaki ilke alışverişi konu olması ciheti ele alınabilir. Bu yapılırken de ilkeler sık sık farklı tasniflerle ele alınacaktır.

İbn Sînâ ilkeleri ifade ettikleri anlam cihetinden tekil (müfred) ve bileşik (mürekkeb) olmak üzere iki sınıfa ayırır. Tekil anlamlar ifade etmekten kasıt ilkenin bir şeyin tasavvurunu yani tanımını vermesi iken, bileşik anlamdan kasıt ilkenin bir şeye dair tasdiki vermesidir. Tekil anlamlar ifade eden tasavvurî ilkeler ise en temelde iki sınıftır. İlki, bir sanatın konusunun zâtî arazları olan tasavvurî ilkelerdir. Bu ilkelerde bir şeyin tanımı ilke olarak zikredilir ve fakat o şeyin varlığına dair bir şey söylenmez. Söz gelimi geometrinin başında üçgen, dörtgen vb. şekillerin tanımı verilir. İşte bu tanımlar geometrinin ilkeleridir. Bu şekillerin varlıklarını kanıtlamak ise bizzat geometrinin bir meselesidir. Hal böyle olunca talebe geometri tahsilinin başlangıcında bu şekillerin tanımlarını peşinen görüp teslim eder ve tahsilin ilerleyen aşamalarında varlıklarını kanıtlanmış olarak elde eder.⁴ Peki, geometrinin başında bu şekillerin tanımlarını bir ilke olarak veren bilim hangisidir? Öyle görünüyor ki bunu veren bilim de bizzat geometridir, fakat talebeye kolaylık olması dolayısıyla henüz başlangıç düzeyinde peşinen tanımları verilir. Zira üçgen, kare vb. şeyler en nihayetinde apaçık değildir ve talebe bunları bilmiyor olabilir. Bununla birlikte varlıkları bizzat geometride kanıtlanana kadar birçok kez bu şekillere atıf yapılacaktır. İşte talebenin bu atıfları anlaması onların tanımlarını bilmesine bağlı olduğundan, henüz geometri tahsilinin başında bu şekillerin tanımları ilke olarak veriliyor olmalıdır. Yani öyle görünüyor ki bu durum tamamen pedagojik bir gaye üzerine mebnidir.

Tekil anlamlar ifade eden tasavvurî ilkelerin ikincisi ise bir sanatın bizzat konusu, konusunun parçaları (cüz'ül-mevzû) veya konusunun tikelleri (cüz'ıyyâtü'l-mevzû) olan tasavvurî ilkelerdir. Konunun zâtî arazlarından ibaret olan bir önceki ilkede sadece tanım vazedilmekten, bu ilkelerde hem tanım hem de varlık vazedilmektedir. Yani bunların hem anlamları anlaşılmalı hem de var oldukları ve bu varlıklarının hakikat olduğu kabul edilmelidir.⁵ *İşârât şârihi Tûsî* (ö. 672/1274) sanatın bizzat konusu olmasına, söz gelimi konu cisim olan doğa biliminde "Cisim, üç boyutu kâbil cevherdir" şeklindeki tasavvurî ilkenin vazedilmesini örnek vermektedir. Konusunun parçası olmasına yine doğa bilimi bağlamında, "Heyûlâ, özelliği sadece [sûreti] kabul etmek olandır" ilkesinin vazedilmesini örnek verirken, konunun tikelleri olmasına, "Basit cisim, sûretleri farklı olan cisimlerden oluşmayandır" ilkesini örnek vermektedir.⁶ Bilindiği üzere cisim, madde ve sûretten oluşur ve üçü de metafiziğin meselelerinden olan birer cevherdir. Doğa bilimi ise bunları müsellemler olarak alır.⁷ Bu kavramların hem varlıklarının hem mâhiyetlerinin bilinmesi gerekir. Zira var oldukları bilinmezse, doğa biliminin konusu bilinmemiş olur ve dolayısıyla konusunun zâtî arazları da bilinemez. Böyle bir bilimin de araştırılacak belirli bir şeyi olmaz. Söz gelimi cismin anlamı ve var

⁴ İbn Sînâ, *Kitâbü's-Şifâ: el-Burhân*, 20, 222, 226.

⁵ İbn Sînâ, *Kitâbü's-Şifâ: el-Burhân*, 20; a. mlf., *el-İşârât ve't-tenbîhât*, trc. Muhittin Macit - Ali Durusoy - Ekrem Demirli (İstanbul: Litera Yayıncılık, 2015), 72.

⁶ Tûsî, *el-İşârât ve't-tenbîhât me'a's-şerhi't-Tûsî ve Kutbiddin er-Râzî*, thk. yok (İran: en-Neşrû'l-belâğa, 2014), 1/299, 300. (Bundan sonra kısada "Şerhu'l-İşârât" olarak anılacaktır.)

⁷ Bununla birlikte madde ve sûret apaçık değilken, cisim varlığı itibarıyla apaçıktır. Bu yüzden metafizikte dahi varlığı kanıtlanmaya çalışılmaz. Ancak apaçık olması, doğa bilimci ile metafizikçinin cismi aynı açıdan incelemesini gerektirmez. Zira metafizikçi var olması cihetinden incelerken, doğa bilimci hareket ve sükûna konu olması cihetinden inceler. (İbn Sînâ, *Kitâbü's-Şifâ: el-İlâhiyyât*, 2, 83.)

olduğu bilinmezse, onun hâdis mi kadîm mi olduğu da araştırılamaz.⁸ Burada ilk örnek bağlamında bir noktaya dikkat çekilmesi gerekir. Görüldüğü üzere bazı durumlarda ilke, doğa bilimine cismin tanımının verilmesi gibi bizzât bilimin konusunun tanımı olmaktadır. Öyle görünüyor ki bu gibi durumlarda üstteki bilim alttaki bilime önce konusunu verip, daha sonra da konusunun tanımını bir ilke olarak vermektedir.

İfade ettikleri anlam cihetinden ilkelerin ikincisi olan bileşik ve tasdikî ilkelere gelince, bunlarda sadece bir şeyin var olup olmadığı ortaya koyulur, yoksa tasavvurî ilkelerdeki gibi tanım ve mâhiyet anlamı tahakkuk etmez. Söz gelimi tüm bilimlerde kullanılan “Şey, çelişğin iki tarafının birinden yoksun kalmaz” gibi apaçık (müteârâf) önermeler veya matematikçilerin “Bir şeye eşit olan şeyler, birbirine eşittirler” gibi vazedilmiş asılları, bileşik ve tasdikî ilkelerdir. Bu ilkeler var olup olmama (heliyyet) ile kabul edilir ve böylece onların sayesinde bilimin meseleleri ortaya koyulur.⁹ İbn Sînâ *İşârât*'ta bu tasdikî ilkeleri iki sınıfa ayırmaktadır. Birincisi apaçık olanlardır ve bunlar, mutlak olarak ilkedirler. İkincisi ise açık olmayıp teslim edilmesi gereken ilkelerdir ve bunlar mutlak olarak değil, bunu alıp üzerine bir şeyler bina eden bilim için ilke olurlar. Bu ikinci sınıf da duruma göre “vazedilmiş asıl” (asl-ı mevzû) veya “müsâdere” olur ki, bu iki kavramın bilimler arası ilke alışverişindeki rolü önemlidir.¹⁰

Bu anlamda bazen bir bilimin tedrisine başlarken o bilimin başlangıcında mutlaka zikredilmesi gereken ve fakat bununla birlikte burhânı ya aynı bilimin ilerleyen safhalarında ya da başka bilimlerde getirilen bazı nazarî önermeler vardır. Hoca bunları talebe sunar ve tartışmaksızın peşinen kabul etmesini bekler. Talebe için bu önermeler, henüz burhânına vakıf olmadığı için makbûlât türünden önermeler olur. İşte bu durumda talebe henüz makbûlât sınıfında bulunan bu önermeleri hocasına karşı hoşgörü ve hüsnüzan besleyerek kabul ediyorsa, buna “vazedilmiş asıl” denir. Ancak hocasının kabul etmekle yükümlü tuttuğu bu önermelere karşı hocasından başka bir zanna sahipse –ki bu zıtlık mukâbilliğidir- ya da bir zanna sahip değilse –ki bu da olumsuzluk mukâbilliğidir-, bu durumda buna “müsâdere” denir. Böylece kendiliğinden açık olmayan bir ilke bir itibarla vazedilmiş asıl, bir itibarla da müsâdere olmaktadır.¹¹ Şayet bir bilimde kullanılan vazedilmiş asıl, bir başka bilimde veya kullanıldığı bilimin ilerleyen mertebelerinde kanıtlanmıyorsa, bu burhânî bir yöntem olmaz. O halde vazedilmiş asılların da zamanı geldiğinde burhânla açıklanması, bu açıklamaların da en nihayetinde orta terimsiz öncüllere dayanması gerekir.¹² Burada bir hususa daha işaret edilmelidir. Vazedilmiş asıl ve müsâdere, ancak bir önermeyi içeren ilkelere söz konusu olabilir. Tanımları içeren ilkelere ise vazedilmiş asıl veya müsâdere denmez, fakat “vaz” denir. O halde söz gelimi geometrinin başında üçgen, dörtgen vb. şekillerin tanımlarının zikredilmesi birer vazdır, ama vazedilmiş asıl veya müsâdere değildir.¹³

⁸ Eymen Mısrî, *Düstûru'l-hükemâ fi şerhi Burhânî's-şifâ* (İran: Mektebetü Ğadîr, 2015), 85. (Bundan sonra kısaca “Düstûr” şeklinde anılacaktır.)

⁹ İbn Sînâ, *Kitâbü's-Şifâ: el-Burhân*, 19, 20; Mısrî, *Düstûr*, 220-222.

¹⁰ İbn Sînâ, *el-İşârât ve't-tenbîhât*, 72.

¹¹ İbn Sînâ, *Kitâbü's-Şifâ: el-Burhân*, 59-62.

¹² İbn Sînâ, *Kitâbü's-Şifâ: el-Burhân*, 169, 177.

¹³ İbn Sînâ, *Kitâbü's-Şifâ: el-Burhân*, 58.

Vazedilmiş asıl veya müsâdereler, tüm bilimlerde kullanılmazlar. Bu anlamda bilimler üç sınıfa ayrılır. Birinci sınıftaki bilimlerin ilkeleri zaten apaçık önermelerden oluştuğu için, onlarda vazedilmiş asıllara ihtiyaç duyulmaz. Söz gelimi aritmetik böyledir ve orda sadece tanımlar ve evvelî önermeler kullanılır.¹⁴ Bunlardan ilki ve en meşhuru, “Her sayı, iki tarafının [toplamının] yarısıdır” önermesidir. Bu iki taraftaki iki sayı, azlık ve çokluk cihetinden bu sayıyı izlerler. Mesela beş, altı ve dördün toplamının yarısıdır.¹⁵ İkinci sınıftaki bilimlerde ise hem tanımlar, hem bedihî önermeler, hem de vazedilmiş asıllar kullanılır. Mesela geometri böyledir. Aynı zamanda bu bilimde kullanılan ilkenin vazedilmiş asıl olduğu ve kanıtlanmasının başka bir yerde yapıldığı da tasrih edilir. Üçüncü sınıftaki bilimlerde ise hem tanımlar, hem evvelî önermeler hem de vazedilmiş asıllar kullanılmaktadır ancak, bu bilimlerde ilkeler karışık bir haldedir ve hangisinin vazedilmiş asıl olup hangisinin olmadığı netleştirilmemiştir. Zira burada kullanılan bazı önermeler, aslında vazedilmiş asıl oldukları söylenmeden ve bedihî önermelerden ayırt edilmeden kullanılmaktadır. Doğa bilimi bu gibi bilimlere örnek olarak zikredilebilir.¹⁶

Yine ilkeler bir başka cihetten özel ve genel ilkeler olarak iki sınıfa ayrılır. Özel olanlar bir bilime özgü ilkelere dir. Söz gelimi “Hareket vardır” önermesi doğa bilimine özgü bir ilkedir. Genel olanlar ise iki sınıfa ayrılır. Birincisi, mutlak olarak tüm bilimlerin ilkeleridir. Söz gelimi “Her şey hakkında ya olumlama ya da olumsuzlama doğrudur” önermesi, tüm bilimler arasında ortaktır. Fakat bu ortaklığın anlamı, tüm bilimlerin açıklamalarının bu ilkeye dayanması tarzındadır. Yoksa tek tek her bilimin meselesi değildir. Genel ilkelerin ikincisi ise birkaç bilimin genel ilkeleridir. Söz gelimi “Bir şeye eşit olan şeyler, birbirine eşittir” önermesi, geometri ve onun altındaki astronomi, aritmetik ve onun altındaki mûsiki ve başka bazı bilimlerin ortak olduğu bir ilkedir.¹⁷ Sadece bazı bilimler arasında ortak olan bu genel ilkelerin ortaklığı, iki şekilde olabilir. Birincisi, bu ortaklığın aynı mertebede bulunan iki bilim arasında olmasıdır. Söz gelimi geometri ve aritmetik arasında, “Bir şeye eşit olan şeyler, birbirine eşittir” ilkesinin ortak olması böyledir. İkincisi ise, bu ortaklığın farklı mertebelerde bulunan iki bilim arasında olmasıdır. Mesela geometri ve optiğin (ilmu'l-menâzır), mezkûr ilkede ortaklığı böyledir. Zira bu ilke önce geometriye, sonra optiğe aittir. Çünkü optik, geometrinin altında yer almaktadır.¹⁸

İlke ve mesele ilişkisine gelince, kullanıldıkları bilimde bir kabul (vaz) olarak vazedilen ve sınıfları aktarılan özel ilkeler, ya bilimin tüm meseleleri ya da bir veya birkaç meselesi için özel ilke olurlar. Böylece anlatacak olduğu başka şeyleri bunların üzerine inşa etmek üzere hoca, talebeyi bunları kabul etmekle yükümlü tutar. Bu ilkelerin orta terimleri ise ancak şu üç yerden birinde bulunabilir: Ya o bilimin dışındaki bir bilimin meselesinde bulunur ve bu da ancak (1) o bilimden önceki bir bilim veya (2) o bilimle beraber bulunan bir bilim olabilir. Ya da (3) ilkenin kullanıldığı mertebeden sonraki mertebelerde bulunmak kaydıyla bizzât bu bilimin meselesinde bulunur. Ayrıca orta terimin bilimin dışında bulunduğu ilk iki tür ilke bilimin tüm meseleleri için vazedilmişken, orta

¹⁴ İbn Sînâ, *Kitâbü's-Şifâ: el-Burhân*, 59.

¹⁵ İbn Sînâ, *Kitâbü's-Şifâ: el-Hisâb*, thk. Abdülhamid Latîfî (İran: Mektebetu Ayetullahi'l-Uzmâ el-Mar'aşî en-Necefi, 1984), 18.

¹⁶ İbn Sînâ, *Kitâbü's-Şifâ: el-Burhân*, 59.

¹⁷ İbn Sînâ, *Kitâbü's-Şifâ: el-Burhân*, 57, 102, 103, 193, 194.

¹⁸ İbn Sînâ, *Kitâbü's-Şifâ: el-Burhân*, 57, 114, 189.

terimin bizzât bilimin meselelerinde bulunduğu üçüncü ilke, bilimin bazı meseleleri için vazedilmiştir.¹⁹

İbn Sînâ ilke ve mesele ilişkisine dair bunun dışında bir tasnif daha yapmaktadır. Buna göre bir bilimde ilke olanın, bir başka bilimde mesele olması iki şekilde gerçekleşir. İlki, aşağıdaki bilimin ilkesi, bu ilkenin yüceliği (celâl) sebebiyle daha yüce bilimin meselesi olur. İşte buna gerçek ilke (mebde-i hakîkî) denir. Tûsî'nin örneğiyle, cismin heyûlâ ve sûretten oluşması metafiziğin meselesi, doğa biliminin ilkesidir. İkincisi ise bir ilkenin aşağıdaki bilimin meselesi, daha yüce bilimin ise ilkesi olmasıdır. Bunun sebebi ise yüce sanata göre bu ilkenin daha düşük bir seviyede bulunmasıdır. Mesela Tûsî'ye göre cismin bölünemeyen en küçük parçalardan (el-cüz' ellezi lâ yetecezzâ) oluşmasının imkânsız oluşu, doğa biliminin meselesi ve metafiziğin ilkesidir. Böylece bu ilke metafizikte heyûlâyı ispat etmek için bir vazedilmiş asıl olur. Bir bilimde ilke olanın bir başka bilimde mesele olmasının ikinci şekli ise, iki bilim genellik ve özellik bakımından farklılaşmadığında söz konusu olur. Mesela aritmetik ve geometri bilimlerinden birinin ilkesinin, diğerinin meselesi olması böyledir.²⁰

Böylece bilimlerin özel ve genel ilkelerine dair genel bir tasavvur oluşmuştur. Peki bir ilkenin özel veya genel oluşunu belirleyen temel ölçüt nedir? Eğer bir ilke özelse, ilke olan bu önermenin konusu mutlaka şu dört şeyden biri olmalıdır: Sanatın konusu, sanatın konusunun türleri, sanatın konusunun parçaları veya sanatın konusunun zâtî arazları. İlkinin örneği "Sayı, ya tek ya çifttir" önermesi, ikincinin örneği "Bileşik cisim dört unsurdan oluşmuştur" önermesi, üçüncünün örneği "Madde ve sûret, cevherdir" önermesi ve dördüncünün örneği "İki çizgi, iki açıdan eksik olanın yönünde karşılaşır" önermesidir. İşte böylece bir ilkenin sadece konusuna bakılarak onun özel veya genel olduğu anlaşılabilir. İlkenin yüklemine ise özellik ve genellikte bir etkisi yoktur. Zira konu belirtilen dört sınıftan birisine dâhilde, yüklemi zâhiren ve lafızda özel olmasa da, hakikatte ve anlamda özeldir. Peki, mesela geometride kullanılan bir ilkedeki konu "İki çelişğin bir araya gelmesi imkânsızdır" örneğindeki gibi sanatın konusunun dışındaysa (hâriç) veya "Tüm nicelikler, ya iki eşit parçaya bölünür ya da bölünmez" önermesi gibi sanatın konusundan daha genelse, bu durumda ne olur?²¹

Bu durumda genel ilkelerin özelleştirilmesi (tahsîs) söz konusu olur. Şöyle ki, genel ilkeler bilimlerde ya bilkuvve ya da bilfiil kullanılırlar. Eğer bilkuvve kullanılırlarsa bir öncül olarak zikredilmezler. Söz gelimi "Eğer falan doğru değilse, onun mukâbili olan falan doğrudur" denilir ve bu hükmün bir gerekçesi olarak "Çünkü her şey hakkında ya olumsuzlama ya da olumlama doğrudur" diye ayrıca zikredilmez. Genel ilkelerin bilfiil kullanımı ise o ilkelerin kullanıldığı bilim için özelleştirilmesi yoluyla olur. Bu özelleştirme de iki şekildedir. Birincisi, ilkenin hem konusunu hem yüklemine özelleştirmektir. Söz gelimi "Her şey hakkında, ya olumsuzlama da olumlama doğrudur" ilkesinin anlamı korunarak, konusu ve yüklemi değiştirilip geometri bilimine şöyle uyarlanır: "Her ölçü ya ortaktır ya da ayırdır." Genel ilkenin ikinci özelleştirilme şekli ise sadece konusunun

¹⁹ İbn Sînâ, *Kitâbü's-Şifâ: el-Burhân*, 17, 57, 104.

²⁰ İbn Sînâ, *Kitâbü's-Şifâ: el-Burhân*, 102, 114, 130; a. mlf., *Kitâbü's-Şifâ: el-İlâhiyyât*, 133; Tûsî, *Şerhu'l-İşârât*, 1/304.

²¹ İbn Sînâ, *Kitâbü's-Şifâ: el-Burhân*, 103, 104.

özelleştirilmesidir. Söz gelimi “Bir şeye eşit olan her şey, birbirine eşittir” önermesinin sadece konusu değiştirilerek, “Bir ölçüye eşit ölçülerin hepsi, birbirine eşittir” önermesinin oluşturulması böyledir.²²

Şimdi burhân teorisinin omurgasını oluşturan varlık burhânı (burhân-ı innî) ve neden burhânı (burhân-ı limmî) ayırımı zemininde bilimlerin ilkeleri ele alınabilir. Ayrıntıda farklılıklar olsa da en temelde bu ikisini birbirinden ayıran iki unsurdan bahsedilebilir. Birincisi şudur: Varlık burhânında bir şeyin şöyle şöyle olduğuna dair illet sadece kıyasın öncüllerini tasdik ederken epistemik boyutta verilmekteyken, neden burhânında hem epistemik boyutta hem de varlık bakımından ontolojik boyutta verilmektedir. İkincisi ise şudur: Varlık burhânında genelde malûlden illete gidilirken, neden burhânında illetten malûle gidilmektedir. Söz gelimi “Bu ahşap yanar” küçük öncülü ve “Yanan her şeye ateş dokunmuştur” büyük öncülü, “Bu ahşaba ateş dokunmuştur” neticesini verir. Ancak burada orta terim olan yanmak, büyük terim olan ateşin dokunmasının, küçük terim olan ahşaptaki varlığının bir sonucu ve malûlüdür. Yani büyük terim küçük terim için var olduğu anda, yanma orta terimi belirir. İşte bu, illeti malûlden hareketle açıklamaktır. Yine burada orta terimin illet olması sadece bu kıyasın sözleri itibariyledir, yoksa bizzat varlıkta karşılığı olan bir şey değildir. Zira varlıkta ahşabın yanması, ateşin o ahşaba dokunmasıyla gerçekleşir. Dolayısıyla kıyasta söz bakımından illet olan yanma, varlık boyutunda bir malûldür. O halde bu bir varlık burhânıdır. Neden burhânı ise söz gelimi “Bu odun ateşe temas etmiştir” ve “Ateşe temas eden her odun yanar” öncüllerinden, “O halde bu odun yanar” neticesinin çıkması gibidir. Zira burada orta terim olan ateşe temas etme, hem söz hem de varlık boyutunda odunun yanmasının illetidir ve ayrıca illetten malûle doğru gidilmiştir. Böylece bu iki burhân türüne dair genel bir tasavvur ortaya koyulmuştur. Artık bunların ilke alışverişindeki rolü incelenebilir.²³

Bazen üstteki bilimde neden burhânıyla kanıtlanan bir ilke, alttaki bilim tarafından varlık burhânı ile alınmaktadır. İşte varlık burhânı ve neden burhânı şeklindeki ayırım da, tam da bu noktada konuya dâhil olmaktadır. Zira bu, burhânın nakledilmesinin şekillerinden biridir. Bu anlamda burhânın nakli en temelde iki şekilde olur. Birincisi, tıpkı vazedilmiş asıllardaki gibi, bir şeyin bir bilimde ilke olması ve burhânının başka bir bilimde olmasıdır. Bu, mecazî anlamda burhânın naklidir. Zira ilkeyi müsellemler olarak alan bilim açısından nakledilen şey burhân değildir. İşte burada üstteki bilim neden burhânını, alttaki bilim ise varlık burhânını vermiş olur. Burhânın nakli ile kastedilen ikinci ve asıl şey ise, bir ilkenin bir bilimin meselesinde incelenip temellendirilmesi ve başka bir bilimden gelen orta terimle de o ilkeye burhân getirilebilmesidir. Böylece bu ilkenin hakikatine iki bilimde de vakıf olunur ve kıyasın terimleri, her iki bilimde de bulunur. Ancak burhânın naklinin bu ikinci anlamı, sadece iki bilim konuda ortak olup, biri diğerinin altında olduğu zaman mümkündür. Birinin diğerinin altında olması ise ya tam girişimlilikle (umûm-husûs mutlak) birinin diğerinin bir parçası olması, ya da eksik girişimlilikle (umûm-husûs min vech) birinin bir cihetten diğerinin altında bulunması şeklindedir. İlkinin örneği geometri ve koniler iken, ikincinin örneği geometri ve optiktir. İkinciye ele alacak olursak, geometride çizgi, mutlak ve sırf geometrik olarak incelenip, buna dair bir ilke vazedilirken, optikte geometrik ölçülerle, ama görsel olması ve göze ilişmesi cihetinden incelenmektedir. Bunun bir sonucu olarak geometride mutlak olan ilke, optikte

²² İbn Sînâ, *Kitâbü's-Şifâ: el-Burhân*, 103, 104.

²³ İbn Sînâ, *Kitâbü's-Şifâ: el-Burhân*, 28-31.

özelleştirilerek vazedilmektedir. Böylece genel bilim özel bilime illeti verir ve bir ilkenin neden burhânı ile bilinmesi, her iki bilim için de mümkün olur ve tamamen burhânî bir ilke nakli gerçekleşir. Böylece burhânın iki türünün bilimlerin ilke alışverişinde rolü ele alınmıştır.²⁴

Neden ve varlık burhânında verilen illetin niteliğine dair daha ayrıntılı araştırmalar, kaçınılmaz olarak bizi yakın-uzak illet, bizzât-bilaraz illet ve bilfiil-bilkuvve illet ayırımlarına ve bunların ilkelerle olan ilişkisine götürmektedir. Dolayısıyla bunlara dair bazı hususlara da topluca değinilmelidir. Bir ilkeye dair varlık burhânı o ilkenin uzak illetiyken, neden burhânı yakın illetidir. Buna dair örnekler daha önce zikredilmişti. Yine bir bilim bir ilkeye dair illeti bizzat, başka bir bilim bilaraz verebilir. Söz gelimi konusu insan bedeni olan tıp sanatı, doğa biliminin altındaki bir bilim olmasına rağmen onun meselelerinden biri olan mutlak hareketi incelerse, velev ki doğru bir yargıda bulunmuş bile olsa, illeti ve dolayısıyla burhânı bilaraz vermiş olur. Yine bir bilim bir ilkeye dair illeti bilfiil, başka bir bilim ise bilkuvve verebilir. Bunun örneği ise yine daha önce zikredilen genel ilkelerin tüm bilimlerde bilkuvve olarak kullanılmasıdır.²⁵

İlkelerin illetlerinin niteliğine dair bir soruşturma bizi, bu illetlerin dört illetten hangisi veya hangileri olduğu sorusuna götürmektedir. Zira bazen bir ilkeye dair iki farklı bilimde farklı illetler getirilebilir. Böylece tek bir ilkeye, iki farklı bilimden iki farklı burhân getirilir. İşte bu gibi meseleler farklı cihetlerden olmak kaydıyla her iki bilimde de tekrarlanır. Söz gelimi doğa bilimi ve metafizik, ilk hareketin düzenli, aynı (teşâbüh) ve sabit oluşunu inceleme hususunda ortaktır. Ancak buna dair doğa bilimi, hızlık ve yavaşlık gibi oluş-bozuluş âlemine dair herhangi bir zıtlığı barındırmayan sûret ile, dört unsurdan bileşik olmayıp bozuluşa ve değişime uğramayan basit maddenin illetini verir. Dolayısıyla doğa biliminde sadece maddî ve sûrî illet ile burhân getirilebilir. İlk hareketin düzenli ve sonsuz oluşunun sırf iyilikten (hayr-ı mahz) ve sırf akıldan ibaret olan mufârık fâil illeti ve sırf varlıktan ibaret olan ilk gâî illeti ise, ancak metafizikte verilebilir.²⁶

Böylece buraya kadar ilkeler en temelde ilk olanlar ve olmayanlar şeklinde iki sınıfta ele alınmış, öncelikle ilk olanlar üzerinden bilebilmenin imkânı vazedilmiş, daha sonra ilk olanlar ve olmayanlar birlikte ele alınarak ilkelerin bilimler arasında gerçekleşen alışverişteki konumları incelenmiştir. Netice itibarıyla bilimler için ilkelerin, bir sonraki başlıkta ele alınacak olan bilimlerin konularından sonra en hayatî unsurlar olduğu söylenebilir. Zira bilimin konusunun zâtî arazlarını araştırmak, söz konusu ilkeler olmaksızın mümkün değildir. Nitekim bu tabloya göre metafizik tüm bilimlere özdeşlik, çelişmezlik ve üçüncü halin imkânsızlığı gibi en temel ilkeler yanı sıra, konularının, konularının parçalarının veya zâtî arazlarının tanımları gibi başka bir takım ilkeler vermezse, tüm tikel bilimlerin bir sofist uğraşısı olması kaçınılmaz bir hal almaktadır. O halde ilkeler, bilimsel bir faaliyetin en temel esaslarıdır denebilir. Peki bu ilkeler zemininde zâtî arazları incelenecek olan bilimin konusunun mâhiyeti nedir? Şimdi de bunun görülmesi uygun olacaktır.

²⁴ İbn Sînâ, *Kitâbü's-Şifâ: el-Burhân*, 110-117, 152.

²⁵ İbn Sînâ, *Kitâbü's-Şifâ: el-Burhân*, 154, 233, 234.

²⁶ İbn Sînâ, *Kitâbü's-Şifâ: el-Burhân*, 124, 125.

Konu: Mâhiyeti, Farklı Durumları ve Sınıfları

Türkçe'de "konu", Grekçe'de "hypokeimenon" ve Batı dillerinde "object", "matter" ve "subject" olarak ifade edilen bu terim, Arapça'da "vaz" kökünden türeyen "mevzû" kavramıyla karşılanmaktadır ve "bir şeyi bir yere koymak" anlamına gelmektedir.²⁷ Felsefi olarak ise konu veya mevzû kavramı mantık, doğa bilimi, metafizik vb. bilimler bağlamında farklı anlamlara gelebilmektedir. Söz gelimi mantıkta konu, yüklemli bir önermede, yüklem yüklediği şeye denir. Keza doğa bilimi veya metafizikte konu, "tüm yönlerden kendisine hulûl eden (hâll) bir şey olmaksızın var olabilen mahal" anlamında kullanılmaktadır. İşte bunların tamamı, bu çalışmanın asıl maksadının dışında yer almaktadır. Zira burada "konu" ile kastedilen, bir bilimin konusudur. Bir bilimin konusu ise, o bilimde zâtî arazlarının araştırıldığı şeye denmektedir. Söz gelimi tıp, hasta ve sağlıklı olması bakımından insan bedeninin zâtî arazlarını incelemektedir ve insan bedeni, tıbbın konusudur.²⁸

İbn Sînâ'ya göre hiçbir bilim kendi konusunu kanıtlamamakta, aksine her bilim, konusunun zâtî arazlarını kanıtlamaktadır. Bu zâtî arazlar ise, niteliği ileride ayrıntılı olarak ele alınacağı üzere, o bilimin meseleleri olmaktadır.²⁹ Bilimleri birbirinden ayıran yahut onları birbiriyle ilişkilendiren, o bilimlerin konularıdır. Bu anlamda her bilimin konusu, ontolojik bir temele karşılık gelmektedir. Dolayısıyla bu temel, bilimlerin bölümlenmesindeki en esaslı kriterdir. Bundan dolayı bir filozofun ontolojisi ile bilimlere bakışı arasında tam bir tutarlılık bulunmaktadır. Zira varlık mertebeleri hakkında bir fikri olmayanın, bilimler arası ilişki ve ayrımlar konusunda sistematik olarak temellendirilmiş bir fikre sahip olması da çok zordur. Çünkü varlık alanlarıyla bilimler, birbirine tekâbül etmektedir.³⁰ Bu bağlamda bilimlerin konularına göre farklılaştığı bu sistemde, temelde teorik ve pratik olmak üzere iki tür bilimden bahsedilebilir. Teorik olanların varlığı bizim dilememize ve fiilimize bağlı değildir. Bunlar metafizik, matematik ve fizik olmak üzere üç kısımdır ve her birinin aslı ve ferî kısımları vardır. Pratik olanların varlığı ise bizim dilememize ve fiilimize bağlıdır. Bunlar da ahlâk, ev idaresi ve siyaset olmak üzere üç sınıftır. Son olarak mantıktan da bahsetmek gerekir. Konusu ikinci makuller olan ve kendi bütünlüğü içerisinde teorik bir bilim olan mantık, diğer bilimlere kıyasla bir alet konumundadır. Bilimlerin konularına dair bu genel tasavvurdan sonra artık farklı cihetlerden sınıfları ele alınabilir.³¹

Bilimlerin konuları bir cihetten, (1) konuları farklı olanlar ve (2) konuları aynı olup itibarları farklı olanlar şeklinde iki sınıfa ayrılabilir. Konuları farklı olanlar ise (1.1) mutlak olarak farklı olanlar ve (1.2) bir şeyde ortak olup kalan kısımlarda farklı olanlar şeklinde ikiye ayrılır. Mutlak olarak konuları farklı olanlar da, (1.1.1.) konuları bir cinsten ortak olanlar ve (1.1.2.) olmayanlar şeklinde iki sınıftır. İlkinin örneği aritmetik ve geometridir. Zira konuları mutlak olarak farklıdır ancak, tek bir cinsin türü olmada ortaklırlar. İkincinin örneği ise doğa bilimi ve aritmetiktir. Zira ilkinin konusu

²⁷ Tehânevî, *Mevsû'âtü keşşâfi istilâhâti'l-funûn ve'l-'ulûm*, thk. Ali Dahrûc (Beirut: Mektebetü Lübnân Nâşirûn, 1996), 1670; Ali Tekin, *Varlık ve Akıl - Aristoteles ve Fârâbî'de Burhân Teorisi* (İstanbul: Klasik Yayınları, 2017), 13.

²⁸ Tehânevî, *Mevsû'âtü Keşşâfi istilâhâti'l-funûn ve'l-'ulûm*, 1670; Cürçânî, *Mu'cemu't-ta'rîfât*, thk. Muhammed Sıddîk el-Miñşâvî (Kahire: Dâru'l-fadîle, 2004), 199.

²⁹ İbn Sînâ, *Kitâbü's-Şifâ: el-Burhân*, 131; a. mlf., *Kitâbü's-Şifâ: el-İlâhiyyât*, 3, 4.

³⁰ İlhan Kutluer, *İslâm'ın Klasik Çağında Felsefe Tasavvuru* (İstanbul: İz Yayıncılık, 2017), 139.

³¹ Ömer Mahir Alper, *İbn Sînâ* (İstanbul: İsam Yayıncılık, 2014), 53-61.

değişmesi bakımından cisim, ikincinin konusu ise sayıdır. Dolayısıyla bir cinste ortak değillerdir. Bir şeyde ortak olup kalan kısımlarda farklı olanlar da, (1.2.1.) her iki konuda da hem ortak (müşterek) hem ayrık (mütübâyin) bir şey bulunması ve (1.2.2.) iki konunun arasında bir genellik-özellik ilişkisi bulunması yoluyla bir şeyde ortak olup, birbirine karışması şeklinde iki sınıfa ayrılır. Bunların her birinin de bu makalenin kapsamını ziyadesiyle aşacak kadar çok ayrıntılı alt dalları vardır.³² Konuları aynı ama itibarları farklı olan bilimler ise iki sınıftır: (2.1) Tek bir konunun zâtî arazlarını bir bilimin mutlak olarak, diğerinin ise herhangi bir itibarla kayıtlanmış olarak incelemesi ve (2.2) tek bir konunun zâtî arazlarını her iki bilimin de kayıtlanmış olarak incelemesi, ancak bunu farklı kayıtlarla yapmalarıdır. İlkinin örneği mutlak olarak insan bedeninin doğa biliminin konusunun bir türü olması ve buna mukâbil tıbbın konusunun, sağlıklı ve hasta olması cihetinden insan bedeni olmasıdır. İkincinin örneği ise doğa bilimcinin de astronomun da (müneccim) feleğin cirmini veya âlemin cismini incelemesi, fakat doğa bilimcinin bunu hareketli ve sâkin olmaları cihetinden yaparken, astronomun onlarda niceliğin bulunması cihetinden yapmasıdır.³³

Bilimlerin konuları bir başka cihetten tekil (müfred) ve çok olmaları dolayısıyla sınıflara ayrılmaktadır. Buna göre bazı bilimlerin konusu tektir. Söz gelimi aritmetiğin konusunun sayı olması böyledir. Bazılarının ise çoktur, fakat bu konuların tamamı, onları birleştiren (müttahid) bir şeyde ortak olurlar. Bunun ise dört sınıfı vardır. İlki, bu konuların cinste ortak olmasıdır. Söz gelimi çizgi, yüzey ve cismin, onları birleştiren “ölçü” cinsinde ortak olmaları böyledir. İkincisi, aralarında bulunan “bitişik bir ilişkide” (münâsebet-i muttasıla) ortak olmalarıdır. Örneğin nokta, çizgi, yüzey ve cismin ortaklığı böyledir. Üçüncüsü, tek bir gayede ortak olmalarıdır. Mesela unsurlar (erkân), mizaçlar, karışımlar (ahlât), organlar, kuvveler ve fiiller gibi tıp biliminin konuları, sağlığa nispet edilme noktasında ortaklardır. Dördüncüsü ise tek bir ilkede ortak olmalarıdır. Söz gelimi kelâm ilminin konuları, tek bir ilkeye nispet edilme noktasında ortaklardır. Bu ilke ise ya şeriata itaat ilkesidir ya da bu konuların ilahî olmaları ilkesidir.³⁴

Bilimlerin konuları bir başka cihetten mutlak ve mukayyed olmaları dolayısıyla sınıflara ayrılmaktadır. Bu anlamda bazı bilimlerin konuları herhangi bir anlamın eklenmesi gibi bir şart koşulmaksızın, doğası ve hüviyeti cihetinden mutlak olarak alınırlar. Söz gelimi aritmetiğin konusu olan sayı böyledir. Bazı bilimlerin konuları da bir kayıtle kayıtlanarak alınırlar. Fakat konuya eklenerek onu kayıtlayan bu anlam, konunun tabiatını türlere ayıracak bir fasıl olmamalıdır. Tûsî'nin ifadelerinden anlaşıldığı üzere İbn Sînâ bununla, söz konusu eklenmiş anlamın konunun “mukavvim zâtîsi” değil, “zâtî veya uzak arazi” olmasını kastetmektedir. Söz gelimi “hareketli kürelerin”

³² Ayrıntılı bilgi için bkz. Ömer Odabaş, *İbn Sînâ'da Konu, İlke ve Mesele* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2020), 91-97.

³³ İbn Sînâ, *Kitâbü'ş-Şifâ: el-Burhân*, 109-114; Kâtibî, *Şerhu Keşfi'l-esrâr*, thk. Enver Şahin (Rize: Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2019) 1276-1279. (Makalenin kapsamını aştığı için burada zikredilmeyen ayrıntılara, atıf yapılan iki kaynaktan bakılabilir.)

³⁴ İbn Sînâ, *Kitâbü'ş-Şifâ: el-Burhân*, 104. Ayrıca Fârâbî'de (v. 339/950) bilimlerin konularının tek ve çok olmasına dair bkz. Fârâbî, *Kitâbü'l-Burhân*, trc. Ömer Mahir Alper - Ömer Türker (İstanbul: Yazma Eserler Kurumu, 2014), 106-110. Yine bu bağlamda kısaca belirtmek gerekir ki, Sadruşşerîa bir bilimin birden fazla konusu olmasını, kendisinden önce benimsendiği şekliyle kabul etmemektedir. Teftâzânî ise bu görüşü eleştirmekte, birden fazla şeyin aralarında bir tenâsüp olması durumunda bir bilimin konuları olabileceğini belirtmektedir. Keza Molla Fenârî de bir bilimin birden fazla konusunun olmasını teviz etmekte, fakat asolanın tek olduğunu belirtmektedir. Ayrıntılı bilgi ve gerekçelendirmeler için bkz. Asım Cüneyd Köksal, *Fıkıh Usulünün Mahiyeti ve Gayesi* (İstanbul: İsam Yayınları, 2017), 68-71.

ârırlarının incelenmesi böyledir. Nitekim burada küreler mutlak olarak alınmayıp “hareketli” ile kayıtlanmış ve bu şekliyle hareketli küreler biliminin konusu olmuştur.³⁵

Konular bir başka cihetten tümel ve tikel olanlar şeklinde iki sınıfa ayrılır. Klasik tasnife göre tümel bilim metafizik iken tikel bilimler diğerleridir. Fakat İbn Sînâ'nın *Burhân*'daki tüm ifadeleri göz önünde bulundurulduğunda, bazı bilimlerin farklı itibarlara göre tümel ve tikel olabileceği net bir şekilde görülmektedir. O halde tümellik ve tikellik cihetinden bilimlerin tasnifi de bu doğrultuda yapılmalıdır. Bununla birlikte burada yapılacak olan tasnif görebildiğimiz kadarıyla bilfiil İbn Sînâ veya bir başkası tarafından yapılmış değildir. Buna göre bilimler bu cihetten üç sınıfa ayrılır. İlki, asla tikel olmayan tümel bilimlerdir. Bu sınıf, sadece metafiziğe özgüdür. Zira o asla hiçbir bilimin altında yer almaz. İkincisi ise itibara göre tümel ve tikel olabilen bilimlerdir ve işte *Burhân*'ın satır aralarında bulunan ayırım da budur. Buna göre İbn Sînâ *Burhân*'da şöyle söylemektedir: “Aynı şekilde tıp gibi tikel bir sanatın konusu ‘insan bedeni’ olduğunda ve insan olması cihetinden insana ârız olmayan, [aksine cisim olması cihetinden ârız olan] ‘mutlak karalık’ ve ‘mutlak hareket’ gibi uzak bir ârız [tıpta] talep edildiğinde, tıp, ‘tümel doğa biliminin’ aynı olur ve tikel bir bilim olmaz.” Görüldüğü üzere burada İbn Sînâ, alt-üst ilişkisi içerisinde bulunan bilimlerden üsttekini tümel, alttakini tikel olarak adlandırmıştır. İşte kanaatimizce bu itibar farkına göre bir bilim metafiziğe kıyasla tikel, altındaki bilime kıyasla -şayet altında bir bilim varsa- tümel olmaktadır.³⁶ Peki eğer altında bir bilim yoksa bu durumda ne olacaktır? İşte böylece üçüncü sınıf oluşmaktadır ki, bunlar da asla tümel olmayan tikel bilimlerdir. İbn Sînâ'ya göre doğa biliminin altında fizik ve oluş-bozuluş gibi aslî, tıp ve astroloji gibi ferî bilimler bulunmaktadır.³⁷ Fakat tıp ve astroloji gibi ferî bilimlerin altında herhangi bir bilim bulunmamaktadır. Dolayısıyla bunlar, asla tümel olmayan tikel bilimler olmalıdır.

Her ne kadar bilimlerin konuları itibariyle daha farklı şekillerde tasnif edilebilirlerse de, bunların tamamı bir şekilde buraya kadar aktarılan tasniflerin muhtevasına dâhil olduklarından dolayı, ayrıca zikredilme ihtiyacı hissedilmemiştir. Böylece metafizik hariç olmak üzere bir bilime üst bilim tarafından verilen iki unsur temellendirilmiştir: Konu ve ilke. O halde şimdi yapılması gereken bu iki temel unsuru müsellemler olarak alan bilimlerin yine bu ikisinden hareketle oluşturduğu meselelerini ele almak, böylece her bilimin problemlerine nasıl burhân getirdiğini ortaya koymaktır.

Mesele: Mâhiyeti, Nitelikleri ve Zâtî Arazları

Türkçe'de “mesele”, “problem” veya “sorun” ve Grekçe'de “problêma”, “aporia” veya “zêtein” şeklinde ifade edilen bu kavram, Batı dillerinde “question”, “problem” veya “case” kelimeleriyle karşılanmaktadır.³⁸ Buna uygun olarak Arapça'da da duruma göre “mesâil”, “metâlib”, “mebâhis” veya “netâic” kavramları kullanılmaktadır. Zira Arapça'da bir bilimin meseleleri, araştırmanın (bahs) kendisi üzerinde gerçekleşmesi cihetinden “mebâhis”, kendisinden sorulması cihetinden “mesâil”, konu için varlığının talep edilmesi cihetinden “metâlib” ve burhânlardan çıkarılması cihetinden “netâic” olarak isimlendirilmektedir. Dolayısıyla lafızlar itibarların farklılığına göre değişse de,

³⁵ İbn Sînâ, *Kitâbü'ş-Şifâ: el-Burhân*, 104; Tûsî, *Şerhu'l-İşârât*, 1/298.

³⁶ İbn Sînâ, *Kitâbü'ş-Şifâ: el-Burhân*, 80.

³⁷ Alper, *İbn Sînâ*, 60.

³⁸ Tehânevî, *Mevsû'âtü keşşâfi istilâhâti'l-funûn ve'l-'ulûm*, 1525; Tekin, *Varlık ve Akıl - Aristoteles ve Fârâbî'de Burhân Teorisi*, 130.

müsemmâ birdir.³⁹ Bununla birlikte “mesele” veya çoğulu olan “mesâil” şeklindeki kullanım en yaygın olanıdır.

Bir bilimin meseleleri, Hillî'nin veciz ifadesiyle şöyle tanımlanabilir: “Meseleler, bir bilime özgü olup, yüklemelerinin konularına nispet edilmesinden şüphe duyulan önermelerdir. Eğer bu önermeler apaçık değilse, bu bilimde onlara dair burhânlar getirilir. Her bilim, konuları itibariyle meseleleriyle özelleşmektedir.”⁴⁰ Hillî'nin “Konuları itibariyle meseleleriyle özelleşmektedir” demesinin sebebi, bir bilimde öncelikli olarak konusunun vazedilmesi, bunu takiben konusunun zâtî arazları olan meselelerinin tebellür etmesidir. Söz gelimi aritmetikte öncelikle konusu olan sayı vazedilmekte, daha sonra sayıya ârız olan eksik, tam, çift, tek, eşit vb. zâtî arazlar, o bilimin meselelerini oluşturmaktadır. Şimdi bu genel anlatıdan sonra meselenin mâhiyeti daha ayrıntılı bir şekilde ele alınabilir.

Her bilimin meseleleri, burhânî bir araştırma neticesinde vazedilmelidir. Bir meseleye dair burhân ise kıyaslar üzerinden getirilir ve kıyaslar da en nihayetinde öncüllerden oluşur. O halde burhânî bir neticeyi veren öncüllerin burhânî olabilmesi için ne gibi şartları haiz olması gerektiği ele alınmalıdır. Bu bağlamda İbn Sînâ'nın *Burhân*'ında ve *İşârât*'ında dağınık halde bulunan on bir şart ve niteliğin topluca ele alınması uygun olacaktır. Buna göre (1) burhânî öncüller, “zât bakımından” bu öncüllerin sonuçlarından daha öncedir. Zira illet zât olarak malûlden önce bulunur. (2) Burhânî öncüller, kişi nezdinde “zaman bakımından” bu öncüllerin sonuçlarından daha öncedir. (3) Burhânî öncüller, neticenin ancak kendisiyle bilinmesi dolayısıyla kişi nezdinde “bilgi bakımından” bu öncüllerin sonuçlarından daha öncedir ki, bu zaten kıyasın bir özelliğidir. (4) Burhânî öncüllerin doğru (sâdık) olmaları gerekir. Zira böylece onlardan çıkan netice de doğru olur. (5) Burhânî öncüllerin neticeleri için münâsip olmaları gerekir. Bu da öncüller ile neticenin ya aynı bilimde ya da aralarında bir ortaklık söz konusu olan birden fazla bilimde bulunması ile mümkündür. Söz gelimi tabip, dairenin daha kuşatıcı olmasından hareketle daire şeklindeki yaraların daha zor iyileştiği şeklinde bir kıyas kursa, buradaki öncüller netice için münâsip olmaz. İşte bu gibi kıyaslar varlık burhânının bir türü olan delildir, yoksa gerçek burhân değildir. (6) Burhânî öncüllerin ilkelerinin (evâil), evvelî öncüllerden veya bu evvelîlerle açıklanmış öncüllerden olması gerekir. Ayrıca üçüncü şartta zikredilen bilgideki öncelik kişi nezdinde iken, bu maddedeki öncelik doğadaki önceliktir.⁴¹ (7) Burhânî öncüllerde zâtî arazlar olan yüklemelerin konuları için lüzûmunun, ya bizâtihi ya da başkası aracılığıyla zihinde açık (beyyin) olması gerekir. Nitekim yüklemeler on birinci şartta belirtileceği üzere konuya evvelî ve aracısız olarak yükleniyorsa onun için bizâtihi açık olurken, bir aracıyla yükleniyorsa bu aracı yoluyla açık olur; fakat zâtî arazların konuya nispeti mutlaka açık olmalıdır.⁴² (8) Burhânî öncüllerin zorunlu olmaları gerekir. Onların zorunlu olmalarının anlamı ise, değişime (tağayyür) uğramayan ve buldukları halden başka bir halde olması imkânsız olan bilgiyi ifade etmeleridir.⁴³ (9) Yedinci şartla bağlantılı olarak burhânî öncüllerin tümel olmaları gerekir. Ancak

³⁹ Kutbüddîn er-Râzî, *Levâmi'u'l-esrâr şerhu Metâli'i'l-envâr fî'l-mantık*, thk. Mahfûz Ebî Bekr (Kahire: Mektebetü's-sekâfeti'd-dîniyye, 2015), 51.

⁴⁰ Hillî, *el-Cevheru'n-nadîd fî şerhi Mantiki't-tecrîd*, thk. Muhsin Bidarfer (Kum: Menşûrât-ı Bidarfer, 1972), 329.

⁴¹ İbn Sînâ, *Kitâbü's-Şifâ: el-Burhân*, 53.

⁴² İbn Sînâ, *el-İşârât ve't-tenbîhât*, 8; Tûsî, *Şerhu'l-İşârât*, 1/51.

⁴³ İbn Sînâ, *Kitâbü's-Şifâ: el-Burhân*, 67, 69.

*Burhân'*daki tümel *Kıyâs'*taki tümelden farklıdır. Zira burada tümelden kasıt, önermenin yüklemine, konudaki tüm şahıslara, tüm zamanlarda ve evvelî olarak yüklenmesidir.⁴⁴ (10) *Burhânî* öncüllerin yüklemelerinin, -tümel olmalarıyla bağlantılı olarak- konuları için evvelî olmaları gerekir. Yani cins, fasıl veya lâzım araz gibi bir şey A konusunun tümelliğine yüklem olduğunda, bu şey ilk önce A konusundan daha genel bir şey olan B konusuna yüklem olup, B konusu vasıtasıyla da A konusuna yüklem olmuyorsa, o yüklem konu için evvelî olur. Söz gelimi "Tüm insanlar cisimdir" dediğimizde, cisim yüklemi, insan konusu için evvelî değildir.⁴⁵ Fakat bu şart bağlamında belirtmek gerekir ki, zâtî arazlar dendiğinde evvelî olanlar ve olmayanlar şeklinde iki anlam kastedilir. Dolayısıyla bazı zâtî arazlar evvelî değildirler. Bununla birlikte tanımlarında ileride ayrıntılarıyla ele alınacak olan bazı unsurlar alındığı için, zâtî olmalarına hanel gelmemektedir.⁴⁶ (11) *Burhânî* öncüllerin en önemli şartı, zâtî olmaları gerektiğidir. Buna göre burhânî öncüllerin zâtî konularının yüklemeleri de zâtî olmalıdır ve uzak (garîb) yüklem olmamalıdır. Çünkü uzak yüklem, illet olamazlar. Şimdi bu en son şartın üzerinde daha ayrıntılı bir şekilde durmak uygun olacaktır. Fakat bu şart daha ziyade zâtî arazlar bahsiyle alakalıdır. Zâtî arazlar da bir önermenin yüklemeleri söz konusu edildiğinde gündeme gelmektedir. O halde öncelikle bir önermenin konuları ele alınmalı, ardından zâtî arazlar incelenmelidir.⁴⁷

Belirtildiği gibi bir bilimin meseleleri, yüklemelerinin konularına nispetlerinin talep edildiği öncüllerdir. Bu durumda bir bilimin meselesi olan bir önermenin konularının ve yüklemelerinin neler olabileceği gündeme gelmektedir. Fakat ifade edilmesi gerekir ki, burada tanımlar ve şartlı önermeler ele alınmayacaktır. Zira tanımlar, ancak yüklemli önermeler formunda ifade edilebilir niteliktedirler.⁴⁸ Keza şartlı önermeler de (en nihayetinde iki yüklemli önermeden ibaret olduğu için), yüklemli önermelere tâbi olmaktadır.⁴⁹ O halde sadece yüklemli önermelerin ele alınmasıyla, bunların tamamı da incelenmiş olacaktır.

İbn Sînâ'ya göre bir bilimin meseleleri olan önermelerin konuları, (1) ya o bilimin konusunun bütünlüğüne dâhil (dâhil fî cümleti'l-mevzû') olurlar (2) ya da zâtî araz olurlar. Bilimin konusunun bütünlüğüne dâhil olan konular da iki sınıftır: (1.1) Bilimin konusu olanlar ve (1.2) bilimin konusunun türleri olanlar. İlkinin örneği geometriye dair "Her ölçü (miktâr), ya diğer bir ölçüyle ortak (müşârik) ya da ondan ayrıdır (mübâyin)" önermesidir. Nitekim görüldüğü üzere meselenin konusu, geometrinin konusu olan ölçüdür. İkincinin örneği ise aritmetiğe dair "Altı, tam sayıdır" önermesidir. Zira altı, aritmetiğin konusu olan sayının bir türüdür. Zâtî araz olanlara gelince, onlar da dört sınıftır: (2.1) Bilimin konusunun zâtî arazı, (2.2) bilimin konusunun türlerinin zâtî arazı, (2.3) bilimin konusunun zâtî arazının zâtî arazı ve (2.4) bilimin konusunun zâtî arazının bir türünün zâtî arazı. İlkinin örneği "Her üçgenin, iç açılarının toplamı iki dik açıya eşittir" geometrik önermesidir. Zira görüldüğü üzere önermenin konusu olan üçgen, bilimin konusu olan ölçünün zâtî arazıdır. İkincinin örneği "Güneş ışığı ısıtıcıdır" önermesidir. Zira güneş ışığı, güneş türünün zâtî arazıdır.

⁴⁴ İbn Sînâ, *Kitâbü's-Şifâ: el-Burhân*, 70, 84; Tûsî, *Şerhu'l-İşârât*, 1/296.

⁴⁵ İbn Sînâ, *Kitâbü's-Şifâ: el-Burhân*, 83.

⁴⁶ İbn Sînâ, *Kitâbü's-Şifâ: el-Burhân*, 75.

⁴⁷ İbn Sînâ, *Kitâbü's-Şifâ: el-Burhân*, 72.

⁴⁸ İbn Sînâ, *Kitâbü's-Şifâ: el-Burhân*, 58.

⁴⁹ İbn Sînâ, *Kitâbü's-Şifâ: el-Burhân*, 105.

Üçüncünün örneği “Zaman, sükûndan sonradır” önermesidir. Zira zaman, doğa biliminin konusu olan cismin zâtî arazi olan hareketin, zâtî bir arazıdır. Dördüncünün örneği “Hareketin yavaşlaması, sükûnun araya girmesinden kaynaklanır” önermesidir. Zira doğa biliminin konusu olan cismin zâtî arazi hareketidir. Hareketin de bilindiği üzere unsurî ve felekî olmak üzere iki türü vardır. İşte yavaş hareket de, unsurî hareketin bir zâtî arazıdır. Zira felekî hareket düzenlidir ve hızlilik ve yavaşlıkla nitelenemez. Neticede meselenin konusu, bilimin konusunun zâtî arazının bir türünün zâtî arazi olmaktadır. Böylece bir bilimin meselesi dâhilinde kurulabilecek bir önermenin konularının neler olabileceği belirtilmiştir. Peki yüklemeleri neler olabilir?⁵⁰

Bir önermenin yüklemeleri söz konusu olduğunda, zâtî arazlar meselesi gündeme gelmektedir. Zâtî arazlar veya bir diğer ifadeyle “o nedir yoluyla bir şeye ârız olanlar”, bilimin konusuna, konusunun cinsine, konusunun türüne veya bir arazına özgü arazlardır.⁵¹ Bunlar, her ne kadar bir şeyin cinsi ve faslından ibaret olan mukavvim zâtîler gibi mâhiyetin bir parçası olmasa da, tıpkı onlar gibi sürekli olarak mâhiyetle birlikte bulunurlar, ancak, şeyin mâhiyeti oluştuktan sonra ona ârız olurlar.⁵² Son türden en yüce cinse kadar olan her bir türün ve cinsin, zâtî arazları vardır. Söz gelimi insanın zâtî arazi gülmek, cevherin zâtî arazi bir konuda bulunmayan mevcut olmak ve umûr-i âmmeden olan varlığın zâtî arazi birlik ve çokluktur.⁵³ Dolayısıyla zâtî arazlar meselesi, tüm bilimlerin birincil meselesidir denebilir. Zira bir bilimde neyin araştırılacağını belirleyen temel kavram, zâtî arazlardır.

Bir yüklem, konusunun zâtî arazi olup olmadığını anlamının iki temel yolu vardır. Bunlardan ilki bilimin meselesi olan “önermenin konusunu” nazar-ı itibara alarak yapılırken, ikincisi, “bilimin konusunu” nazar-ı itibara alarak yapılır. İlkinin farklı sınıfları vardır ve ikincisinden daha dakiktir.⁵⁴ Buna göre önermenin konusunu dikkate alarak bir yüklem, konusu için zâtî arazi olup olmadığını anlamının dört temel yolu vardır. Buna göre (1) ya zâtî arazın tanımında, “ârız olunan şey” (marûz) alınır. Yani önermenin yüklem, konusunun tanımında, önermenin konusu bulunur. Söz gelimi basık burunluluğun (futûse) tanımında burnun bulunması gibi.⁵⁵ Nitekim basıklığın tarifi de “burunda olan çöküntü” (et-takîru ellezî yekûnu fî'l-enf) şeklindedir.⁵⁶ O halde “Burun basıktır” dendiğinde, yüklem konunun zâtî arazıdır. (2) Ya zâtî arazın tanımında, ârız olunan şeyin “konusu” (yani marûzun marûzu) alınır. Yani önermenin yüklem, konusunun tanımında, önermenin konusunun konusu bulunur.⁵⁷ Örneğin “Tek (ferd), eksiktir” dendiğinde, önermenin konusu olan “tek” arazının konusu “sayı”, önermenin yüklem, konusunun tanımında alınmaktadır.⁵⁸ (3) Ya zâtî arazın tanımında ârız olunan şeyin “cinsi”, yani önermenin konusunun cinsi alınır.⁵⁹ Mesela “Üç, eksiktir (nâkıs)” dendiğinde, eksik olma durumu, üçe ârız olmuştur. Bu durumda önermenin yüklem, konusunun tanımında, “üç”

⁵⁰ İbn Sînâ, *Kitâbü's-Şifâ: el-Burhân*, 105; Kâtibî, *Şemsiyye*, trc. Ferruh Özpilavcı (İstanbul: Litera Yayıncılık, 2017), 439.

⁵¹ Sâvî, *el-Besâirü'n-Nasîriyye fî 'ilmi'l-mantık*, thk. Hasan el-Merâğî (Tahran: Müessesetü's-sâdik, 1970), 399.

⁵² İbn Sînâ, *Kitâbü's-Şifâ: el-Burhân*, 73, 74; a. mlf., *el-İşârât ve't-tenbîhât*, 7, 8.

⁵³ Tûsî, *Esâsü'l-iktibâs*, çev. Molla Hüsrev (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Veliyüddîn Cârullâh, no. 1348), vr. 104a.

⁵⁴ İbn Sînâ, *Kitâbü's-Şifâ: el-Burhân*, 73; Tûsî, *Şerhu'l-İşârât*, 1/60

⁵⁵ İbn Sînâ, *Kitâbü's-Şifâ: el-Burhân*, 73.

⁵⁶ Kâtibî, *Câmi'ü'd-dekâik* (İstanbul: Köprülü Yazma Eser Kütüphanesi, Fazıl Ahmed Paşa, no. 1612), vr. 145a.

⁵⁷ İbn Sînâ, *Kitâbü's-Şifâ: el-Burhân*, 73, 74.

⁵⁸ Tûsî, *Şerhu'l-İşârât*, 1/60. Nitekim eksiğin tanımı da şöyledir: “Bölenlerinin toplamı, kendisinden fazla olmayan sayı.”

⁵⁹ İbn Sînâ, *Kitâbü's-Şifâ: el-Burhân*, 73, 74.

konusunun cinsi olan “sayı” alındığına göre, yüklem, konu için zâtî araz olmaktadır.⁶⁰ (4) Ya da zâtî arazın tanımında, ârız olduğu şeyin cinsinin konusu alınır.⁶¹ Söz gelimi “Çiftin çifti, eksiktir” önermesi böyledir.⁶² Nitekim “çiftin çifti”, “çift” cinsinin bir türüdür ve o, Kutbüddîn er-Râzî'nin (ö. 766/1365) açıklamalarından istifadeyle şöyle tanımlanabilir: “Bire kadar bölünebilen sayı.” Söz gelimi sekiz ikiye bölünerek dört, dört ikiye bölünerek iki ve iki ikiye bölünerek bir elde edilir. Böylece bir bilimin meselelerinden biri olan bir önermenin konusu itibariyle zâtî arazların nasıl tespit edileceği dörtlü bir tasnifle ortaya koyulmuştur.⁶³

Burada söz konusu tasnife ilişkin iki hususa işaret edilmelidir. Buna göre bu dördünden ilki evvelî zâtî arazları ifade ediyorken, diğer üçü böyle olmayanlara yöneliktir. Zira söz gelimi ikinci tür zâtî arazlar, önermenin konusuna evvelî olarak ârız olan bir başka zâtî araz vasıtasıyla konularına ârız olurken, üçüncü zâtî arazlar konularının parçaları sayesinde konularına ârız olurlar. Bununla birlikte görüldüğü üzere her birinin tanımlarında mezkûr unsurlar yer aldığı için, zâtî olmalarına herhangi bir hâle gelmemektedir.⁶⁴ İkinci husus ise zâtî arazların konularından daha genel olmalarına dairdir. Buna göre örneklerde de görüldüğü üzere bir zâtî araz, konusundan daha genel olabilir. Söz gelimi “Üç, eksiktir” dendiğinde, eksiklik üçten daha geneldir. Zira sadece üç değil, başka rakamlar da eksiklikle nitelenebilir. Fakat yukarıda da aktarılan durumlara riayet edilmesi halinde bu bir sorun teşkil etmemektedir. Şöyle ki, zâtî araz konudan daha genel olduğunda, onun tanımında meselenin konusu alınmaz, aksine bundan daha genel bir şey alınır. Bu çıtanın en fazla ulaşabileceği sınır ise, birazdan görülecek olan “bilimin konusu”dur. Yani bir zâtî arazın tanımında en fazla bilimin konusu alınabilir. Eğer bilimin konusundan daha genel bir şey alınırsa, bu durumda tahsis edilmesi gerekir. Bu tahsis ise ya bir söz ile açıkça söylenir ya da açıkça söylenmese de fiilî olarak buna niyet edilir. Söz gelimi orantı (münâsebet), hem geometri hem de aritmetiğin konularına ârız olmaktadır. Bundan dolayı bu sanatlarda genel şekliyle (vech-i âmm) kullanılamaz, aksine, hangi sanatta kullanılacaksa o sanatın konusuyla tahsis edilmelidir. Aksi halde yüklem, o bilimdeki önermenin konusunun zâtî arazı olmaz. Bilakis bir üst bilimdeki konunun zâtî arazı olur. Eğer tahsis edilmeden kullanılırlarsa, bu durumda zâtî değil uzak araz olurlar ve uzak arazlar, burhânî sanatlarda matlûp olamazlar. Böylece bu iki hususa değinildikten sonra, bilimin konusu itibariyle zâtî arazların tespit edilmesine geçilebilir.⁶⁵

Bilimin konusu nazar-ı itibara alınarak bir önermenin yüklemine konu için zâtî araz olup olmadığını anlamanın yolu, o önermenin yüklemine tanımında, bilimin konusunun alınmasından geçmektedir. İlginç bir şekilde buna dair *Burhân, el-Cevheru'n-nadîd, Şerhu'l-İşârât, Tehzîbü'l-mantık, Levami'ül-esrâr, Câmi'ü'd-dekâik* gibi klasik sayılabilecek mantık eserlerinde veya *Ebcedü'l-ulûm ve el-Mukarrer fi şerhi mantiki'l-Muzaffer* gibi yakın dönem çalışmalarının hiçbirinde herhangi bir örnek zikredilmemektedir. Ancak burada daha öncekilerden hareketle bazı örnekler verilebilir. Söz gelimi “Dört, eksiktir” dendiğinde, önermenin yüklemine tanımında, bilimin konusu alınır. Zira “eksik”,

⁶⁰ Tûsî, *Şerhu'l-İşârât*, 1/60.

⁶¹ İbn Sînâ, *Kitâbü's-Şifâ: el-Burhân*, 74.

⁶² Tûsî, *Şerhu'l-İşârât*, 1/60.

⁶³ Kutbüddîn er-Râzî, *el-İşârât ve't-tenbîhât me'a's-şerhi't-Tûsî ve Kutbiddîn er-Râzî*, thk. yok (İran: en-Neşrül-belâğa, 2014), 1/58.

⁶⁴ Yezdî, *Haşiye 'alâ Tehzîbi'l-mantık*, thk. Müessesetü'l-neşri'l-İslâmî (Beirut: Dâru ihyâi't-türâsi'l-arabî, İlk baskı), 184.

⁶⁵ İbn Sînâ, *Kitâbü's-Şifâ: el-Burhân*, 73, 74; Tûsî, *Şerhu'l-İşârât*, 1/60.

daha önce ifade edildiği üzere “Bölenlerinin toplamı, kendisinden fazla olmayan sayı” şeklinde tanımlanmakta ve böylece aritmetiğin konusu olan “sayı”, eksiğin tanımında alınmaktadır. İşte bilimin konusu bakımından zâtî arazların tespit edilmesi bu kadarla sınırlıdır.

Böylece bir bilimin meselesi olan bir önermenin burhânî olabilmesi için hangi şartları haiz olması gerektiği ele alınmış, akabinde o önermenin konu ve yüklemelerinin neler olabileceği belirlenmiş, bunun bir uzantısı olarak zâtî arazlar incelenmiştir. Belirtmek gerekir ki zâtî arazlar bahsi, bilimlerin meselelerine nasıl burhân getirdikleri, bu burhânların sınırlarının neler olduğu ve dolayısıyla bilimlerin nasıl işlem yaptıkları bağlamında oldukça önemlidir. Ayrıca bu mesele bağlamında tanım ve burhân ilişkisinin bir kısmı da açığa çıkmaktadır. Bunlar dışında zâtî arazlara dair *Burhân*'da zikredilen oldukça ayrıntılı ve farklı cihetlerden yapılmış tasnifler de bulunmaktadır. Fakat bir makalenin sınırlarını ziyadesiyle aşacak bu tasnifler burada zikredilmeyecektir. Böylece bilimlerin meseleleri de ana hatlarıyla incelenmiştir.⁶⁶

Sonuç

Sonuç olarak çalışmanın başında da belirtildiği gibi klasik dönemde bilimlerin, bir nedensellik zincirine bağlı olarak, konu, ilke ve mesele kavramlarından oluşan üçlü bir sacayağı üzerine kurulu olduğu açığa çıkmış olmalıdır. Fakat olanakların artması sebebiyle daha fazla verinin işlendiği ve dolayısıyla daha girift bir yapının söz konusu olduğu modern dönemin aksine burada, bilimlerin sınırları ve ortaklık yönleri net bir şekilde belirlenmiştir. Bu anlamda üst bilimi tarafından bir bilimin konusunun vazedilmesiyle, o bilimin sınırları da çizilmekte, bu sınırları aştığı anda ise, söz konusu bilimin araştırması uzak (garîp) bir araştırma olup, burhânîlikten çıkmaktadır. Bununla birlikte sistem, tek bir şeye farklı bilimler tarafından farklı burhânlar getirilmesine izin verse de, bunun dahi net bir şekilde adını koyarak, iki farklı bilimde yapılan açıklamanın gücünü birbirine eşit tutmamaktadır. Tüm bunlar, meşşâî bilim anlayışının hiyerarşik bir zemin üzerine kurulu olmasının sonuçlarıdır.

Son olarak bu meselenin müteahhir dönemdeki bazı uzamlarına işaret edilebilir. Buna göre İbn Sînâ'nın problematik bir tarzda kendisine kadar gelen süreci bir elemenden geçirerek yeniden vazettiği konu, ilke ve mesele üçlüsüne, İbn Sînâ sonrası yaşayan âlimler ve mutasavvıflar kayıtsız kalamamıştır. Öyle ki, İbn Sînâ sonrası bu üçüyle temellendirilmemiş bilgiler topluluğuna, ilim veya bilim denemez olmuştur. Bunun en erken yansıması Gazzâlî'de (ö. 505/1111) görülmektedir. Nitekim bu anlatıyı şerî ilimlere uyarlayarak güncelleyen Gazzâlî, kelâm ilmini tümel ilim olarak konumlandırmış, tikellerini ise hadis, tefsir ve fıkıh gibi şerî ilimler olarak belirlemiştir. Akabinde sûfleri temsilen Konevî (ö. 673/1274) aynı tecrübeyi tasavvufla yaşamıştır. Nitekim o da tasavvufî metafiziği tümel ilim olarak vazetmiş, konu, ilke ve meselelerini ise tasavvufî paradigmaya göre yeniden belirlemiştir. Fakat belirtmek gerekir ki konu, ilke ve mesele kavramları çerçevesinde İslâm düşüncesinin müteahhir dönemdeki yansımalarının henüz çok az bir kısmı gün yüzüne çıkarılmıştır. Zira İbn Sînâ sonrası Gazzâlî'nin söz konusu üç kavramı alımlayışı, bu bahis çerçevesinde İbn Rüşd'ün (ö. 595/1198) İbn Sînâ'ya itirazları, sûfler bu sistemi alımlarken yaşanan değişim ve dönüşümler, felsefî bilimler zemininde oluşturulmuş bu sistemin şerî ilimlere uygulanmasında karşılaşılan

⁶⁶ Ayrıntılı bilgi için bu makalenin derlendiği ilgili teze bakılabilir.

problemler vb. araştırma konuları, henüz etraflıca tahlil edilip ortaya konmuş değildir. Ayrıca zâtî arazlara dair farklı görüşler, söz konusu üç kavramın Molla Lütfî'nin (ö. 900/1495) *el-Metâlibü'l-ilâhiyye fi mevzû'âti'l-ulûmi'l-luğaviyye* isimli eserinde olduğu gibi tüm şerî ilimlerin yanı sıra aklî ve lugavî bir çok ilme tatbik edilmesi ve Taşköprizâde'nin (ö. 968/1561) bu husustaki eserleri için de aynı durum söz konusudur. Umulur ki İslâm düşüncesinin felsefe ve bilim tarihine dair yapılacak nitelikli çalışmalar, bu boşluğu dolduracaktır.

Kaynakça

- Alper, Ömer Mahir. *İbn Sînâ*. İstanbul: İsam Yayınları, 4. Basım, 2014.
- Cevizci, Ahmet. *Felsefe Sözlüğü*. İstanbul: Paradigma Yayınları, 5. Basım, 2002.
- er-Râzî, Kutbüddîn. *Levâmi'u'l-esrâr şerhu Metâli'i'l-envâr fî'l-mantık*. thk. Mahfûz Ebî Bekr. Kahire: Mektebetü's-sekâfeti'd-dîniyye, 1. Basım, 2015.
- Fârâbî. *Kitâbü'l-Burhân*. çev. Ömer Mahir Alper - Ömer Türker. İstanbul: Yazma Eserler Kurumu, 1. Basım, 2014.
- Hillî. *el-Cevheru'n-nadîd fî şerhi Mantiki't-tecrîd*. thk. Muhsin Bidarfer. Kum: Menşûrât-ı Bidarfer, 1. Basım, 1972.
- İbn Sînâ. *el-İşârât ve't-tenbîhât*. çev. Muhittin Macit, Ali Durusoy ve Ekrem Demirli. İstanbul: Litera Yayıncılık, 3. Basım, 2005.
- İbn Sînâ. *Kitâbü's-Şifâ: el-Burhân*. çev. Ömer Türker. İstanbul: İstanbul, 2. Basım, 2015.
- İbn Sînâ. *Kitâbü's-Şifâ: el-Hisâb*. thk. Abdülhamid Latîfî. İran: Mektebetu Ayetullahi'l-Uzmâ el-Mar'aşî en-Necefi, 1. Basım, 1984.
- İbn Sînâ. *Kitâbü's-Şifâ: el-İlâhiyyât*. çev. Ömer Türker - Ekrem Demirli. İstanbul: Litera Yayınları, 1. Basım, 2017.
- Kâtibî. *Câmi'ü'd-dekâik*. İstanbul: Köprülü Yazma Eser Kütüphanesi, Fazıl Ahmed Paşa, 1612, 1a-153b.
- Kâtibî. *Şemsiyye*. çev. Ferruh Özpilavcı. İstanbul: Litera Yayınları, 1. Basım, 2017.
- Kâtibî. *Şerhu Keşfi'l-esrâr*. thk. Enver Şahin. Rize: Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2019.
- Köksal, Asım Cüneyd. *Fıkıh Usulünün Mahiyeti ve Gayesi*. İstanbul: İsam Yayınları, 3. Basım, 2017.
- Kutluer, İlhan. *İslâm'ın Klasik Çağında Felsefe Tasavvuru*. İstanbul: İz Yayıncılık, 4. Basım, 2017.
- Kutluer, İlhan. "Mebde". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 28/210-211. Ankara: TDV Yayınları, 2003.
- Mısrî, Eymen. *Düstûru'l-hükemâ fî şerhi Burhâni's-şifâ*. İran: Mektebetu Ğadîr, 1. Basım, 2015.
- Sâvî. *el-Besâirü'n-Nasîriyye fî 'ilmi'l-mantık*. thk. Hasan el-Merâĝî. Tahran: Müessesetü's-sâdık, 1. Basım, 1970.
- Tehânevî. *Mevsû'âtü keşşâfi ıstılâhâti'l-funûn ve'l-'ulûm*. thk. Ali Dahrûc. Beyrut: Mektebetü Lübnân Nâşirûn, 1. Basım, 1996.
- Tekin, Ali. *Varlık ve Akıl-Aristoteles ve Fârâbî'de Burhân Teorisi*. İstanbul: Klasik Yayınları, 1. Basım, 2017.
- Tûsî. *Esâsü'l-iktibâs*. çev. Molla Hüsrev. İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Veliyüddîn Cârullâh, no. 1348.

- Tûsî, Nasîrüddin. *el-İşârât ve't-tenbîhât me'a's-şerhi't-Tûsî ve Kutbiddîn er-Râzî*. thk. yok. 3 cilt. İran: en-Neşrü'l-belâğa, 2. Basım, 2014.
- Yezdî. *Haşiye 'alâ Tehzîbi'l-mantık*. thk. Müessesetü'l-neşri'l-İslâmî. Beyrut: Dâru ihyâi't-türâsi'l-arabî, 1. Basım, tarih yok.